

Vergaderjaar 2007–2008

31 300

Monitoring verwerving Joint Strike Fighter

Nr. 3

LIJST VAN VRAGEN EN ANTWOORDEN

Vastgesteld 1 februari 2008

¹ Samenstelling:

Leden: Van der Vlies (SGP), Vendrik (GL), Kant (SP), Blok (VVD), Ten Hoopen (CDA), Weekers (VVD), Van Haersma Buma (CDA), De Nerée tot Babberich (CDA), Aptroot (VVD), Voorzitter, Dezentjé Hamming (VVD), Omtzigt (CDA), Koşer Kaya (D66), Luijben (SP), Van der Veen (PvdA), Kalma (PvdA), Van Gerven (SP), Blanksma-van den Heuvel (CDA), Cramer (CU), Van Dijck (PVV), Gesthuizen (SP), Ouwehand (PvdD), Heijnen (PvdA), Tang (PvdA), Vos (PvdA), ondervoorzitter en Vacature (algemeen).

Plv. leden: Van der Staaij (SGP), Van Gent (GL), Roemer (SP), Van der Burg (VVD), Jonker (CDA), Snijder-Hazelhoff (VVD), De Vries (CDA), Van Hijum (CDA), Van Beek (VVD), Boekestijn (VVD), De Pater-van der Meer (CDA), Van der Ham (D66), Gerkens (SP), Vermeij (PvdA), Kuiken (PvdA), Vacature (algemeen), Vacature (CDA), Anker (CU), De Roon (PVV), Irrgang (SP), Thieme (PvdD), Heerts (PvdA), Besselink (PvdA), Depla (PvdA) en Mastwijk (CDA).

² Samenstelling:

Leden: Van Bommel (SP), Van der Staaij (SGP), Poppe (SP), Van Baalen (VVD), voorzitter, Ferrier (CDA), Kortenhorst (CDA), Van Velzen (SP), Haverkamp (CDA), Blom (PvdA), ondervoorzitter, Eijssink (PvdA), Van Dam (PvdA), Kraneveldt-van der Veen (PvdA), Griffith (VVD), Irrgang (SP), Knops (CDA), Willemsse-van der Ploeg (CDA), Jacobi (PvdA), Boekestijn (VVD), Brinkman (PVV), Voorde-wind (CU), Pechtold (D66), Van Gennip (CDA), Ten Broeke (VVD), Peters (GL) en Thieme (PvdD).

Plv. leden: Lempens (SP), Van der Vlies (SGP), Polderman (SP), Van Beek (VVD), Ormel (CDA), Jonker (CDA), De Wit (SP), De Vries (CDA), Roefs (PvdA), Wolbert (PvdA), Smeets (PvdA), Arib (PvdA), Blok (VVD), Roemer (SP), Vacature (CDA), De Nerée tot Babberich (CDA),

De commissie voor de Rijksuitgaven¹, de vaste commissie Defensie², de vaste commissie voor Economische Zaken³ en de vaste commissie voor Financiën⁴ hebben over het rapport «Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken september 2007» van de Algemene Rekenkamer (Kamerstuk 31 300, nr. 1) de navolgende vragen ter beantwoording aan de Algemene Rekenkamer voorgelegd.

Deze vragen, alsmede de daarop bij brief van 1 februari 2008 gegeven antwoorden, zijn hieronder afgedrukt.

De voorzitter van de commissie voor de Rijksuitgaven,
Aptroot

De voorzitter van de vaste commissie voor Defensie,
Van Baalen

De voorzitter van de vaste commissie voor Economische Zaken,
Kraneveldt-van der Veen

De voorzitter van de vaste commissie voor Financiën,
Blok

De griffier van de commissie voor de Rijksuitgaven,
Groen

Samsom (PvdA), Van der Burg (VVD), Wilders (PVV), Wiegman-van Meppelen Scheppink (CU), Van der Ham (D66), Omtzigt (CDA), Teeven (VVD), Vendrik (GL) en Ouwehand (PvdD).

³ Samenstelling:

Leden: Van der Vlies (SGP), Schreijer-Pierik (CDA), Vendrik (GL), Ten Hoopen (CDA), Kortenhorst (CDA), Hessels (CDA), ondervoorzitter, Van der Ham (D66), Van Velzen (SP), Aptroot (VVD), Smeets (PvdA), Samsom (PvdA), Dezentjé Hamming (VVD), Kraneveldt-van der Veen (PvdA), voorzitter,

Irrgang (SP), Jansen (SP), Biskop (CDA), Ortega-Martijn (CU), Blanksma-van den Heuvel (CDA), Van der Burg (VVD), Graus (PVV), Zijlstra (VVD), Besselink (PvdA), Gesthuizen (SP), Ouwehand (PvdD) en Vos (PvdA).
Plv. leden: Van der Staaij (SGP), Van Dijk (CDA), Duyvendak (GL), Van Vroonhoven-Kok (CDA), Vacature (algemeen), De Rouwe (CDA), Koşer Kaya (D66), Ulenbelt (SP), Blok (VVD), Boelhouwer (PvdA), Kalma (PvdA), Weekers (VVD), Van Dam (PvdA), Karabulut (SP), Luijben (SP), De Nerée tot Babberich (CDA),
Zie vervolg op pagina 2.

Cramer (CU), Atsma (CDA), De Krom (VVD), Madlener (PVV), Nicolai (VVD), Blom (PvdA), Gerkens (SP), Thieme (PvdD) en Heerts (PvdA).

⁴ Samenstelling:

Leden: Van der Vlies (SGP), Vendrik (GL), Blok (VVD), voorzitter, Ten Hoopen (CDA), onder-voorzitter, Weekers (VVD), Gerkens (SP), Van Haersma Buma (CDA), De Nerée tot Babberich (CDA), Dezentjé Hamming (VVD), Omtzigt (CDA), Koşer Kaya (D66), Irrgang (SP), Luijben (SP), Kalma (PvdA), Blanksma-van den Heuvel (CDA), Cramer (CU), Van der Burg (VVD), Van Dijk (PVV), Spekman (PvdA), Heerts (PvdA), Gesthuizen (SP), Ouwehand (PvdD), Tang (PvdA), Vos (PvdA) en Vacature (algemeen).
Plv. leden: Van der Staaij (SGP), Halsema (GL), Remkes (VVD), Jonker (CDA), Aptroot (VVD), Van Gerven (SP), De Vries (CDA), Van Hijum (CDA), De Krom (VVD), De Pater-van der Meer (CDA), Pechtold (D66), Kant (SP), Ulenbelt (SP), Van der Veen (PvdA), Vacature (CDA), Anker (CU), Nicolai (VVD), De Roon (PVV), Van Dam (PvdA), Smeets (PvdA), Karabulut (SP), Thieme (PvdD), Heijnen (PvdA), Roefs (PvdA) en Mastwijk (CDA).

1

Is het mogelijk om, op basis van de wijze waarop de Algemene Rekenkamer de verwerving van de JSF monitort, bij de herijking van de business case in 2008 een adequate vergelijking te maken voor wat betreft prijs, kwaliteit en levertijd met alle andere relevante toestellen?

Nee, dit is niet mogelijk, omdat wij ons met onze monitoring richten op de verwerving van de JSF en niet op de andere relevante toestellen. Zie ook het antwoord op vraag 4.

Zoals wij in ons rapport op bladzijde 12 aangeven, is voor de deelname aan de SDD-fase in 2002 een rekenmodel gemaakt. Dit rekenmodel heet de «business case». In de business case worden de inkomsten en uitgaven binnen de SDD-fase vergeleken met de kosten bij het «kopen van de plank». Uit dit rekenmodel is gebleken dat deelname aan de SDD-fase meer zou kosten dan «van de plank» kopen. Het Nederlandse bedrijfsleven is vervolgens met de Staat overeengekomen om dit verschil te dichten. Dit gebeurt door een percentage van de productieomzet af te dragen aan de Staat; dit wordt het afdrachtspercentage genoemd.

De business case heeft dus alleen betrekking op de prijs van het JSF-toestel en niet op de kwaliteit en levertijd. Een vergelijking tussen de JSF en andere relevante toestellen op de kwaliteit en levertijd is daarom niet mogelijk. Wat prijs betreft is een vergelijking tussen de JSF en de andere relevante toestellen wel mogelijk. In ons volgende monitoringsrapport over de verwerving van de JSF zullen wij wederom aandacht besteden aan de business case.

2

Is er, gelet op de vele onzekerheden die voortvloeien uit de rol van Nederland als mede-ontwikkelaar partij bij de JSF, überhaupt een vergelijking te maken tussen de JSF en een willekeurig ander vliegtuig dat «van de plank» wordt gekocht?

Deze vergelijking hebben wij niet gemaakt in ons onderzoek. Het is wel mogelijk, mits andere factoren, zoals onzekerheden en de capabilities van het toestel ook bij de vergelijking betrokken worden.

3

Draagt de Algemene Rekenkamer met de keuze van een foto van een vliegende JSF op de voorpagina van haar rapport niet bij aan een verkenning van de werkelijkheid, omdat er al bijna een jaar geen enkel JSF-prototype meer daadwerkelijk gevlogen heeft?

Nee.

4

Waarom heeft de Algemene Rekenkamer er in het kader van het «grote project» «Vervanging F-16» voor gekozen om slechts de stand van zaken rond de verwerving van de JSF te monitoren en om alle andere alternatieve opties, die het Coalitieakkoord nog open houdt, buiten beschouwing te laten? Komt de Algemene Rekenkamer in een later stadium nog terug op die alternatieve opties? Geldt dit ook voor de vervulling van de criteria die in het Coalitieakkoord geformuleerd zijn voor het besluit over de uiteindelijke keuze voor de opvolging van de F-16? Zo ja, hoe en wanneer?

De huidige betrokkenheid van Nederland bij het JSF-programma binnen het kader van het project «vervanging F-16» heeft directe financiële implicaties voor de Staat. Dit onderscheidt het JSF-programma van andere alternatieven. Daarom heeft het JSF-programma onze permanente

aandacht. De informatie die wij aan de Tweede Kamer verstrekken dient als aanvulling te worden gezien op de informatie die de Tweede Kamer al ontvangt van de betrokken ministeries.

Door in een vroeg stadium het verwervingsproces te onderzoeken, kunnen wij tijdig op mogelijke risico's binnen het proces wijzen. Onze JSF-rapporten beogen op geen enkele wijze een advies te zijn over de mogelijke aankoop van de JSF of een alternatief toestel of over deelname aan het JSF-programma. Zij beogen uitsluitend bij te dragen aan de informatiepositie van de besluitvormers.

Wij houden wel de mogelijkheid open om in een later stadium aandacht te besteden aan de alternatieve opties. De inhoudelijke toetsing van de alternatieven aan de criteria uit het coalitieakkoord behoort volgens ons primair tot de taken van de auditdiensten van het Ministerie Defensie en van het Ministerie van Economische Zaken.

5

Kan de Algemene Rekenkamer de indruk onderschrijven dat zij met dit rapport zich met name concentreert op de ontwikkelingsfase van de JSF en nog niet vooruit wil lopen op de te maken overwegingen bij een eventueel besluit tot aanschaf van deze toestellen? Op welk moment is van de Algemene Rekenkamer een nadere monitoring te verwachten die ook ondersteuning kan bieden bij de afwegingen die gemaakt moeten worden bij een nadere keuze tussen de JSF en alle andere opties, en bij een uiteindelijk aankoopbesluit voor de opvolging van de F-16?

Nee, de indruk is niet correct dat wij ons voornamelijk concentreren op de ontwikkelingsfase van de JSF. Wij willen echter niet vooruit lopen op de te maken overwegingen bij een eventueel besluit tot aanschaf van deze toestellen, omdat dit besluitvormingsmoment voorzien is in 2010. Over de vorm en inhoud van toekomstige monitoringsrapportages hebben wij nog geen besluit genomen. Wij zullen de Tweede Kamer hierover tijdig inlichten.

6

Welke gevolgtrekkingen over de zin van een nationaal (defensie)industriebeleid kan de Algemene Rekenkamer trekken uit het feit dat de belangrijkste industriële participant (Stork) voor de Nederlandse deelname aan de ontwikkelings- en productiefase van de JSF, door internationale handel in aandelen, nu grotendeels in buitenlandse handen is geraakt? Kan in het geval van Stork nu nog wel gesproken worden als «behorende tot de Nederlandse luchtvaartindustrie»? Welke garanties zijn er in de afgesloten contracten en Memorandums of Understanding (MoU's) in het kader van de Nederlandse participatie in deze ontwikkelings- en productiefases van de JSF opgenomen om de toegezegde participatie en opbrengsten ook daadwerkelijk ten goede te doen komen aan onderzoek en werkgelegenheid in Nederland? Welke garanties zijn er dat technische kennis van strategisch belang niet in verkeerde handen komt als gevolg van het in buitenlandse handen geraken van een meerderheid van de aandelen van een onderneming als Stork? Acht de Algemene Rekenkamer al die garanties ook afdoende?

Wij hebben geen onderzoek gedaan naar de zin van een nationaal (defensie)industriebeleid en de daarmee samenhangende onderwerpen. Stork heeft net als andere partijen de medefinancieringsovereenkomst getekend. Verplichtingen uit deze overeenkomst van Stork richting de Nederlandse Staat zullen bij overname overgaan op de nieuwe eigenaar.

Wij hebben ook niet onderzocht in hoeverre het overgaan van een onderneming als Stork in buitenlandse handen kan leiden tot het eventueel in verkeerde handen komen van technische kennis van strategisch belang.

De contracten en MoU's garanderen niet dat de toegezegde participatie en opbrengsten ook daadwerkelijk ten goede komen aan onderzoek en werkgelegenheid in Nederland. In de MoU's wordt geen verband gelegd tussen de toegezegde participatie en opbrengsten enerzijds, en onderzoek en werkgelegenheid anderzijds. De afgesloten intentieverklaringen tussen de Nederlandse Staat en de hoofdaannemers zijn juridisch gezien niet bindend. Het JSF-programma karakteriseert zich door het principe van *best value*: de Nederlandse industrie zal moeten blijven concurreren voor orders om zo op tijd de beste kwaliteit voor de beste prijs tegen aanvaardbare risico's te leveren. Garanties over opbrengsten zijn daarom niet te geven.

7

Is de Algemene Rekenkamer van plan om, ten einde tot een verantwoorde besluitvorming te komen met betrekking tot de vervanging van de F-16, de scope van de «monitoring verwerving Joint Strike Fighter» te verbreden tot een «Monitoring vervanging F-16», waarin de JSF vergeleken wordt met alternatieven als Rafale, Eurofighter, Advanced F-16, Saab Gripen en mogelijke andere alternatieven?

In aanvulling op ons antwoord bij vraag 4 merken wij op dat het aan het Ministerie van Defensie is om een vergelijking tussen de mogelijke alternatieven te maken. Op basis daarvan kan de Tweede Kamer tot een verantwoorde besluitvorming komen.

8

Is de Algemene Rekenkamer voornemens om in de volgende monitoring de mogelijkheden om gevechtsvliegtuigen die in aanmerking komen voor vervanging van de F-16 op basis van Performance Based Logistics (PBL), waarbij de inrichting en uitvoering van het onderhoud en de logistieke keten in zekere mate prestatiegericht worden uitbesteed, in kaart te brengen en met elkaar te vergelijken?

Nee. Dit lijkt ons een vraag die aan het Ministerie van Defensie gesteld dient te worden.

9

Gememoreerd wordt weer dat de JSF in 2002 door het kabinet als het beste toestel voor de beste prijs werd aangemerkt. Wat is de actuele situatie daaromtrent?

Het kabinet heeft in correspondentie met de Tweede Kamer niet aangegeven dat zijn visie hierop is gewijzigd.

10

Betekent het hanteren van een horizontalelijnprijs dat er aanvankelijk een fictieve prijs betaald moet worden die later, aan het eind van de «lijn», verrekend wordt?

Indien een horizontalelijnprijs-methodiek wordt gebruikt zal Nederland over een van tevoren vastgestelde productiereeks een gemiddelde prijs gaan betalen. Als deze gemiddelde prijs hoger ligt dan de prijs die Nederland aanvankelijk heeft betaald, zal Nederland de landen die meer hebben betaald dan de gemiddelde prijs moeten compenseren. Als de gemiddelde prijs lager ligt dan de prijs die Nederland aanvankelijk heeft betaald, wordt Nederland door andere landen gecompenseerd. De administratieve afhandeling van de compensatie vindt in de loop der jaren plaats, afhankelijk van de gemaakte afspraken en de uiteindelijke invulling van de systematiek.

De horizontale lijnprijs is niet nieuw voor defensieprojecten waarbij Nederland betrokken is. Deze systematiek werd ook gebruikt bij het F-16-programma. Hierover hebben wij gerapporteerd in het rapport *Een vlucht door de tijd; Rekenkamers en de F-16* (Tweede Kamer, vergaderjaar 2001–2002, 28 235, nrs. 1–2).

11

Is het juist dat, indien de horizontale lijnprijs-methodiek niet wordt geaccepteerd, de uiteindelijke te betalen stuksprijs door Nederland gunstig kan worden beïnvloed door toestellen (niet zijnde testtoestellen) later te bestellen? Zo nee, waarom niet? Zo ja, met hoeveel jaar acht u uitstel van verwerving in die situatie mogelijk en welke invloed heeft dat op de verwervingsprijs?

Indien er geen horizontale lijnprijs-methodiek wordt geïntroduceerd, bestaat de kans dat landen hun bestelling later plaatsen. Daardoor is niet vast te stellen of de kale stuksprijs voor Nederland gunstig beïnvloed kan worden. Immers, de eerste toestellen die worden geproduceerd zijn dan relatief gezien het duurste. Bij een horizontale lijnprijs maakt het in principe niet uit of de eerste toestellen worden gekocht of latere toestellen uit een vooraf afgesproken productiereeks; de uiteindelijke prijs is een gemiddelde. Een horizontale lijnprijs-methodiek helpt juist voorkomen dat landen het moment van bestelling uitstellen.

12

Acht de Algemene Rekenkamer de kans groot dat er ook daadwerkelijk van een horizontale lijnprijs sprake zal zijn?

Dat kunnen wij niet voorspellen.

13

Wat zijn thans de vooruitzichten aangaande het effect van de goedkope dollar op de prijs voor Nederland van de JSF? In hoeverre wordt daardoor de prijs van de JSF voor Nederland gedrukt? Kan tevens worden aangegeven welke kostenverhogende factoren in de afgelopen tijd de prijs van de JSF juist hebben doen stijgen voor Nederland? Kan tevens worden aangegeven wat het totaaleffect van deze neerwaartse en opwaartse trends voor de prijs van de JSF voor Nederland zijn (tot nu toe)?

De goedkope dollar kan een positief effect hebben op de kale stuksprijs¹ van de JSF voor Nederland. Een wijziging van de dollarkoers in het afgelopen jaar is pas terug te zien in de kale stuksprijs van december 2007. Deze is op dit moment echter nog niet vastgesteld door het Joint Strike Fighter Program Office (JPO). Een eventuele toekomstige fluctuatie van de dollarkoers zou kunnen worden afgedekt door dollartermijncontracten aan te gaan. Dit gebeurt binnen het project «vervanging F-16» bijvoorbeeld bij de kosten verbonden aan het SDD MoU.

De kale stuksprijs van december 2006 is ten opzichte van december 2005 onder andere gedaald door een verlaging van de arbeidskosten. Daar staat tegenover dat de kale stuksprijs van december 2006 ten opzichte van die van december 2005 is gestegen door:

- de toename van de materiaalkosten;
- gewichtswijzigingen en wijzigingen van overige toezeleigenschappen;
- de wijzigingen in het bestelprofiel van de Amerikaanse krijgsmacht, dat wil zeggen een verlenging van de voorgenomen verwervingsperiode (zie ook ons monitoringsrapport op bladzijde 33);
- het gebruik van actuele kostengegevens in de LRIP-1² bieding;
- wijzigingen in de kostenberekeningsmethodologie.

¹ Deze prijs betreft onder meer materialen, manuren en afschrijving activa, de zogenoemde «recurring costs».

² Eerste bestelmoment binnen de LRIP-fase.

Het saldo van deze positieve en negatieve invloeden is de wijziging van de kale stuksprijs van de CTOL-variant tussen december 2005 en de stand van december 2006. Deze wijziging bedraagt \$ 0,9 miljoen (prijspeil 2002).

14

Heeft de Algemene Rekenkamer nagegaan waar de belangrijkste oorzaken liggen van de toekomstige fluctuatie van de verkoopprijzen? In hoeverre wordt voor Nederland die verkoopprijs niet, althans voor een deel, stabiel gemaakt doordat de ontwikkelingscomponent is afgekocht en dus «vast ligt»? Kan de Algemene Rekenkamer een schatting geven hoe de kosten van langer doorvliegen met de F16 zich gaan verhouden ten opzichte van de lagere kosten van op later datum JSF's van de plank kopen?

Zie ook het antwoord op vraag 13.

De verkoopprijs voor Nederland wordt niet stabiel gemaakt doordat de ontwikkelingscomponent is afgekocht. Hierdoor hoeft Nederland geen royalty's te betalen die «van de plank»-kopers wel dienen te betalen.

Wat de schatting van de kosten betreft: dat is een vraag die aan het Ministerie van Defensie gesteld dient te worden. Wij kunnen geen schatting maken van de verhouding tussen de kosten van langer doorvliegen met de F-16 en de kosten voor het op een later moment JSF's van de plank kopen. Wel merken we op dat met een veelvoud aan vragen rekening moet worden gehouden, zoals:

- Hoe lang wordt er doorgevlogen met de F-16?
- Op welk moment zijn JSF's van de plank beschikbaar?
- Op welk moment worden er eventueel JSF's van de plank gekocht?
- Wanneer stapt Nederland uit het JSF-programma? (dit impliceert de vraagstelling met de term «van de plank kopen») En wat kost dat?
- Wanneer zullen andere landen de JSF aanschaffen?
- Welke capabilities heeft Defensie nodig en welke toestellen kunnen daarin voorzien?

15

Kan inzicht worden gegeven in de ontwikkeling van de kostenstijging van de JSF stuksprijs in dollars vanaf 2002 tot heden met daarbij per jaar de verklaring van de verschillende prijsstijgingen? Hoe is per jaar gezien de prijsstijging opgebouwd? Hoe wordt de door Nederland te betalen prijs per toestel hiervan afgeleid indien er sprake is van de methodiek van de horizontalelijnprijs? Hoe wordt de door Nederland te betalen prijs per toestel hiervan afgeleid indien er geen sprake is van de methodiek van de horizontalelijnprijs?

Zie ook het antwoord op vraag 10 en 13.

Voor de stand van de kale stuksprijs voor de overige jaren hebben wij geen overzicht van verklaringen voor de verschillende prijsstijgingen.

De kale stuksprijs in figuur 2 in deel II van ons monitoringsrapport is een gemiddelde over de gehele verwachte productie. De prijs die Nederland voor een toestel betaalt, wordt afgeleid van de actuele prijzen die op dat moment gelden, ongeacht of er sprake is van een methodiek van de horizontalelijnprijs of niet.

16

Welke kostenontwikkelingen, uitgesplitst per kostensoort, van de JSF

stuksprijs worden voor de komende jaren (tot aan het moment van eventuele bestelling van niet-testtoestellen) voorzien?

Dit is ons niet bekend.

17

Vindt de Algemene Rekenkamer dat er sprake kan zijn van een afgewogen business case als de kosten die voortvloeien uit de Production and Sustainment (P&S MoU) niet worden meegeteld?

Het doel van de business case is het gat tussen het «van de plank kopen» en deelname aan de ontwikkelingsfase (SDD-fase) van de JSF te dichten door een bijdrage van de Nederlandse industrie. Dit houdt in dat de kosten die voortvloeien uit andere MoU's (zoals het PSFD MoU en het P&S MoU) en overige complementaire kosten, niet door de business case gedekt worden.

18

Vindt de Algemene Rekenkamer dat er sprake kan zijn van een afgewogen business case als de complementaire kosten, bijvoorbeeld uitstel vervanging F-16, niet worden meegeteld?

Zie antwoord op vraag 17.

19

Vindt de Algemene Rekenkamer dat er sprake kan zijn van een afgewogen business case zolang de complementaire kosten van het inpassen van de vervanger van de F-16 in de Defensie IV-structuur nog niet bekend zijn?

Zie antwoord op vraag 17.

20

Zal de Algemene Rekenkamer onderscheid blijven maken tussen de echte aanschafkosten van de JSF en de extra kosten die zouden zijn gemoeid met het eventueel langer in dienst houden van de JSF wanneer wordt besloten tot uitstel van de aanschaf van de JSF?

Ja (ervan uitgaande dat de vraagsteller doelt op het eventueel langer in dienst houden van de F-16). Zodra wij constateren dat er complementaire kosten zijn die toegerekend dienen te worden aan het JSF-programma dan zullen wij deze meenemen in het kostenoverzicht.

In ons monitoringsrapport bevelen wij het Ministerie van Defensie aan om de Tweede Kamer nu *en* in de toekomst een volledig inzicht te verschaffen in *alle* kosten van het JSF-programma voor Nederland en daarbij één prijspeil en één valutasoort te hanteren zodat kosten onderling vergelijkbaar zijn. Ook de kosten die buiten de projectdefinitie «vervanging F-16» vallen, maar wel gerelateerd zijn aan de verwerving van de JSF, zouden eenvormig weergegeven dienen te worden.

21

Wat zijn de kansen op een Nederlands besluit tot uitstel van levering van de JSF?

Dat kunnen wij niet voorspellen.

22

Heeft de Algemene Rekenkamer een voorkeur voor een te hanteren prijspeil en valutasoort, of is éénduidigheid het enige criterium?

Eenduidigheid ten behoeve van onderlinge vergelijkbaarheid is ons belangrijkste criterium. Wij hebben geen specifieke voorkeur voor een prijspeil en een valutasoort.

23

In hoeverre worden de méérkosten van langer doorvliegen met bestaande F16's meegerekend in de business case? Zo ja, hoe? Zo nee, waarom niet? Welke verwachting bestaat er voor de totaalkosten zoals die uiteindelijk zullen bestaan voor de Staat der Nederlanden? Dus niet alleen het resultaat van «puur» de business case, maar ook het kosteneffect voor de staat buiten de eigenlijke business case.

Zie ook ons antwoord op vraag 1.

De meerkosten voor het langer doorvliegen met bestaande F-16's worden niet meegerekend in de business case. De vraag naar de achterliggende reden(en) dient u te stellen aan de betrokken ministers.

De business case dekt slechts een beperkt deel van de kosten af die gemaakt zullen worden bij mogelijke verwerving van de JSF. Zoals aangegeven in ons monitoringsrapport en in het kostenoverzicht in bijlage I van het rapport is het op dit moment niet mogelijk om een eenduidig beeld te geven van de totaalkosten van het JSF-programma voor Nederland. Ditzelfde geldt voor de uiteindelijke totaalkosten.

24

Is het gebruikelijk bij de weergave van de kosten van de aanschaf van Defensiematerieel ook de exploitatiekosten over 30 jaar daarbij te betrekken?

Ja, dit is u meegedeeld door de staatssecretaris van Defensie in zijn brief bij de brochure *Hoofdpijnen van het Defensie Materieel Proces* (Tweede Kamer, vergaderjaar 2007–2008, 27 830, nr. 46), zie hiervoor ook onderstaande box. Een periode van 30 jaar wordt hier echter niet expliciet vermeld.

Investeringsbeslissingen worden mede gebaseerd op de geraamde levensduurkosten, waartoe niet alleen de investeringskosten behoren maar ook de kosten voor exploitatie en afstoting.

25

Kan de business case, door de vele fluctuaties in de wisselkoers en alle andere door u aangegeven onzekerheden, überhaupt een betrouwbaar beeld geven van een valide afdrachtpercentage voor een toekomstige situatie?

Nee. Er vindt één herijking plaats van de business case in juli 2008. Zoals in de Medefinancieringsovereenkomst staat aangegeven geldt dit percentage tot en met 31 december 2052. Dit betekent dat de inkomsten uit de business case onderhevig zijn aan onzekerheden in de tussenliggende periode.

26

Gelet op de herziene weging van de Algemene Rekenkamer van de orderportefeuille: in hoeverre oordeelt de Algemene Rekenkamer het verloop

van de orderintake als liggende in lijn met daarvoor gestelde verwachtingspatronen bij het eerder aangaan van de business case?

Zie ook het antwoord op vraag 6.

De orderintake is in lijn met de verwachtingen voor SDD- en LRIP-orders gedurende de SDD-fase zoals die door de regering zijn uitgesproken. Een groot deel van de uitgesproken orderverwachtingen van de hoofdaanemers dient op dit moment nog omgezet te worden in contracten.

27

Kan de Algemene Rekenkamer een inschatting geven van de mogelijke omvang van het financiële risico respectievelijk het planningtechnische risico dat mogelijk samenhangt met het door de Algemene Rekenkamer geconstateerde risicogebied op de terreinen van logistiek en ICT, waarvan gesteld wordt dat er geen plan van aanpak is?

De omvang van het financiële risico kunnen wij niet inschatten. Als het niet lukt om de systemen tijdig te koppelen, gaat het in ieder geval om het bedrag dat tot dan toe is uitgegeven aan de systemen en eventuele bijkomende kosten voor aanpassingen.

Het feit dat het moment van invoering van beide systemen steeds dichterbij komt en dat de momenten van implementatie van de systemen steeds dichterbij elkaar komen te liggen vormt een risico voor de planning. Problemen bij de koppeling van de systemen kunnen daardoor pas op een later moment worden gesignaleerd en zullen binnen een kortere termijn dienen te worden opgelost. Zowel ALIS als het toekomstige ERP zijn kritieke systemen voor het goed functioneren van de JSF.

28

Vindt de Algemene Rekenkamer de verklaring van het ministerie van Economische Zaken dat ook LRIP-orders (LOW Rate Initial Production) tijdens de SDD-fase (System Development and demonstration) onderdeel uitmaken van de geprognosticeerde € 800 miljoen opbrengst overtuigend? Wil de Algemene Rekenkamer bij de beantwoording van deze vraag ook alle relevante correspondentie tussen het kabinet en de Staten-Generaal betrekken, zoals de antwoorden op kamervragen (van Timmermans en Blom, 15 september 2003, 2020317130) waarin gesteld wordt dat in de indicering van de potentiële Nederlandse omzet in de SDD-fase van € 800 miljoen «abusievelijk ook (onderdelen van) de LRIP zijn genoemd».

De staatssecretarissen van Defensie en van Economische Zaken hebben te kennen gegeven dat zij in eerste instantie (in ieder geval ten tijde van de ondertekening van de SDD-MoU) in de veronderstelling verkeerden dat de geschatte \$ 800 miljoen uitsluitend SDD-orders betroffen. Dit blijkt ook uit hierboven genoemde beantwoording van de kamervragen. Begin november 2003 bleek dat Lockheed Martin bedoelde: een deel SDD-orders en een deel LRIP-orders, gedurende de looptijd van de SDD fase.¹

Deze «vergissing» is gemeld aan de Tweede Kamer. Naar onze mening komt dit het meest duidelijk naar voren in Kamerstuk 26 488 nr. 21 van 25 juni 2004 op bladzijden 5 en 6.

29

Kan volledig worden aangegeven waar en wanneer precies (vanaf de besluitvorming over deelname aan de ontwikkelingsfase tot heden) de Kamer geïnformeerd is over het onderscheid tussen de ontwikkelingsfase

¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, Aanhangsel van de handelingen, antwoorden op kamervragen van leden Timmermans en Blom, nr. 469.

(nu SDD) en de productiefase (LRIP en verder) voor wat betreft de verwachte opbrengsten voor de Nederlandse deelnemende bedrijven?

Hieronder staat een overzicht van de bij ons bekende informatie over dit onderwerp richting de Tweede Kamer:

- Juli 2003: *Jaarrapportage «vervanging F-16» over 2002*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, 26 488, nr. 17.
- Resp. oktober 2003 en december 2003: *Aanhangsel van de handelingen, antwoorden op kamervragen van leden Timmermans en Blom*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, nr. 113 en nr. 469.
- Mei 2004: *Jaarrapportage «vervanging F-16» over 2003*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, 26 488, nr. 19 herdruk).
- Juni 2004: *Brief van de staatssecretaris van Defensie en de staatssecretaris van Economische Zaken*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, 26 488, nr. 21.
- Januari 2005: *Brief van de staatssecretarissen van Defensie en van Economische Zaken en van de minister van Financiën inzake de brief van Lockheed Martin en een analyse van de parameters van de business case*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004–2005, 26 488, nr. 26.
- Februari 2005: *Lijst van vragen en antwoorden over de brief van 14 januari 2005 inzake de business case van het project «vervanging F-16»*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004–2005, 26 488, nr. 27.
- Juli 2005: *Jaarrapportage «Vervanging F-16» over 2004*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2004–2005, 26 488, nr. 32).
- Mei 2006: *Jaarrapportage «Vervanging F-16» over 2005*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005–2006, 26 488, nr. 42.
- Juli 2006: *Lijst van vragen en antwoorden over de brief van 12 mei 2006 met rapportage 2005 over het project vervanging F-16*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005–2006, 26 488, nr. 43).
- Oktober 2006: *Rapport Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken september 2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006–2007, 26 488, nr. 51).
- Oktober 2006: *De antwoorden op de kamervragen naar aanleiding van ons rapport van oktober 2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006–2007, 26 488, nr. 56.
- Oktober 2006: *Lijst van vragen en antwoorden over het rapport Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken september 2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006–2007, 26 488, nr. 57.
- April 2007: *Jaarrapportage «vervanging F-16» over 2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006–2007, 26 488, nr. 58.
- Oktober 2007: *Rapport Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken september 2007*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007–2008, 31 300, nr. 2.

30

Wat is de precieze de grondslag voor de (terug)betalingen van de industrie aan het Rijk en is deze precies zoals in 2002 afgesproken met de deelnemende bedrijven? Wordt die grondslag alleen bepaald door omzet tijdens de productie (LRIP en verder) of geheel of gedeeltelijk ook door opdrachten en omzet tijdens de ontwikkelingsfase (nu SDD)?

De grondslag voor de business case is de Medefinancieringsovereenkomst. Deze is nog onveranderd ten opzichte van 2002. Het afdrachtperscentage geldt over de omzet tijdens de productie en niet over de ontwikkelingsomzet. Een deel van deze productie vindt ook plaats tijdens de ontwikkelingsfase. Het gaat hierbij om de zogenaamde LRIP-omzet. Dit komt omdat de ontwikkelings- en productiefase elkaar gedeeltelijk overlappen. Een juiste administratie van de aard van de orders is daarom ook volgens ons van groot belang. Dit hebben wij in ons monitoringsrapport uit 2006 aangegeven.¹

¹ Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken september 2006. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006–2007, 26 488, nr. 51.

31

Kan al worden aangegeven hoe omvangrijk de orderportefeuille voor het Nederlandse bedrijfsleven (SDD-orders en LRIP-orders) per eind 2007 bedraagt?

Nee, dat kunnen wij niet aangeven.

De auditdiensten van de Ministeries van Defensie en van Economische Zaken kijken hier nog naar.

32

Wat zijn thans de vooruitzichten m.b.t. «een doelmatige aansluiting van Enterprise Resource Planning (ERP) en Autonomic Logistics Information System (ALIS)»? Wat is de huidige stand van zaken?

Ons monitoringsrapport 2007 geeft de stand van zaken in september 2007 weer. Wij blijven dit aspect kritisch volgen in onze monitoring. Vierde kwartaal 2008 zullen wij weer een monitoringsrapport uitbrengen waarin wij de stand van zaken rond de relevante IT-systemen meenemen.

33

Waarom worden de relevante afspraken uit het vigerende Coalitieakkoord niet meegenomen in het korte overzicht over de stand van zaken politieke besluitvorming onder paragraaf 1.1. (Deel II) ?

De afspraken uit het coalitieakkoord komen wel naar voren in de overige tekst van het rapport. Dat deze afspraken uit het coalitieakkoord afkomstig zijn staat echter niet expliciet vermeld in ons rapport.

34

Welke landen hebben tot op heden een positieve beslissing genomen over deelname aan de operationele test & evaluatiefase (OT&E-fase)?

Tot op heden hebben het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten besloten deel te nemen aan de OT&E-fase.

35

Op de bladzijden 25 en 26 wordt gesproken over een prijsstijging van \$ 37,2 miljoen in oktober 2001 naar circa \$ 47,6 miljoen in december 2006. Wat heeft deze kostenstijging voor gevolgen voor de vergelijking (in prijs en kwaliteit) met de andere typen militaire jachtvliegtuigen die bij de besluitvorming over de vervanging van de F-16 worden betrokken?

Dat hebben wij niet onderzocht.

36

Waarom wordt uitgegaan van het jaar 2006 in het overzicht van het aantal geplande te verwerven toestellen? Welke opgave van welke landen is sindsdien gedaan om deze planning te wijzigen? Welke consequenties hebben deze gewijzigde planningsaantallen?

Er wordt uitgegaan van 2006 omdat de partnerlanden in dat jaar voor het eerst hebben aangegeven hoeveel toestellen zij verwachten te bestellen, in een annex van het PSFD-MoU. Tot op heden hebben deze landen de geplande aantallen uit 2006 niet gewijzigd. De spreiding van de te bestellen aantallen over de jaren is wel gewijzigd. Deze wijziging in de spreiding heeft tot gevolg dat de toestellen die Nederland verwacht te bestellen eerder in het productieproces vallen, zie blz. 33 van ons monitoringsrapport.

Tevens is de verlenging van de verwervingsperiode van JSF-toestellen door de Amerikaanse krijgsmacht van invloed geweest op de kale stuks-prijs, zoals aangegeven in het antwoord op vraag 13.

37

Welke indicatie is te geven van de gevolgen van (a) de verdere daling van de dollar sinds augustus 2007 en (b) een mogelijk nog verder wegzakende dollarkoers de komende jaren voor elk van de afzonderlijke onderdelen van het project zoals bijvoorbeeld de waarde van de compensatieorders en een uiteindelijke koopafweging? In hoeverre zijn nu reeds de dollarrisico's afgedekt?

Bij het JSF-programma is geen sprake van compensatieorders. De deelnemende bedrijven concurreren op *best value*. De gevolgen voor de positie van het Nederlandse bedrijfsleven als gevolg van de lage dollarkoers hebben wij niet onderzocht. De dollarrisico's voor het SDD-MoU zijn afgedekt door termijncontracten. Wij kunnen niet voorspellen welke uitwerking de huidige lage dollarkoers heeft op de koopafweging van de Nederlandse regering. Zie ook het antwoord op vraag 13.

38

Wat zijn de gevolgen van het feit dat de business case 2002 uitging van een wisselkoers van \$ 1 voor € 1,15 ten opzichte van de huidige situatie waarin \$ 1 nog maar € 0,69 waard is?

Dit heeft negatieve gevolgen voor de business case, omdat het tekort in de business case hierdoor toeneemt. Overigens vormt de dagkoers niet de basis voor de business case. De geldende koers van de dollar is de aan de euro gerelateerde dollarkoers die op 1 juli 2008 bij de Nederlandsche Bank voor een termijncontract met een looptijd van vijf jaar kan worden verkregen.

39

Kan de Algemene Rekenkamer de uitspraak onderschrijven van de (voormalige) staatssecretaris van Defensie afgelopen najaar, dat een end-life-update van de huidige Nederlandse F-16's bij voorbaat onhaalbaar is omdat ze tegen de tijd van de geplande vervanging totaal «op» zijn en de extreem hoge kosten van zo'n up-date nooit rendabel te maken zouden zijn? Kan de Algemene Rekenkamer dan ook de daaruit volgende conclusies onderschrijven dat: – de Nederlandse F-16's na vervanging nog slechts geschikt zouden zijn voor de sloop; – bij een onverhoopt aanzienlijke vertraging bij het beschikbaar komen van een opvolger van de F-16 Nederland tijdelijk over onvoldoende geschikte jachtvliegtuigen zal beschikken, dan wel naar (extreem) dure alternatieven zal moeten uitkijken? Welk oordeel heeft de Algemene Rekenkamer over deze uitspraak van de staatssecretaris in relatie tot de destijds bij aankoop gegarandeerde levensduur (in vliegeuren) van de F-16, de daadwerkelijk op dit moment gevlogen uren en het verwachte aantal vliegeuren van de Nederlandse F-16-vloot op het moment van de geplande vervanging?

Hiernaar hebben wij geen onderzoek gedaan.

40

Op welke concrete en sluitende informatieverstrekking van de regering aan de Tweede Kamer van welke datum baseert de ARK zich in de volgende stellingen: – «Het ministerie (van EZ) heeft overigens geen exacte verwachtingsdoelstellingen voor SDD-orders uitgesproken richting de Tweede Kamer»; – «De verwachtingen voor het aantal JSF-orders voor de Nederlandse luchtvaartindustrie, in 2002 opgesteld en in februari 2007 door het ministerie van EZ niet meer aangepast, bedraagt voor de gehele

looptijd van de SDD-fase \$ 800 mln (bij Lockheed Martin), voor een deel SDD-orders en een deel LRIP-orders (niet uitgesplitst)?»

Zie antwoord op vraag 29, met uitzondering van de rapporten van de Algemene Rekenkamer (*Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken september 2006* en *Monitoring verwerving Joint Strike Fighter; stand van zaken september 2007*).

41

Hoort een kritische analyse van de voortgang van het testprogramma tot de opdracht van de Algemene rekenkamer? Zo neen, waarom niet? Zo ja, hoe ernstig schat u de gevolgen in van de tijdens de testvlucht in mei dit jaar geconstateerde ontwikkelfout in het elektrisch systeem van de JSF?

Zoals aangegeven in ons antwoord op vraag 4 monitoren wij het verweringsproces. In die zin volgen wij de voortgang van het testprogramma als zijnde een mogelijk risico binnen dit proces.

42

Is de constatering juist dat de JSF op zich in 2012 veilig kan vliegen en als «hardware» technisch goed kan functioneren, maar dat de software om alle systemen en wapens te gebruiken dan nog zeker niet af is? Klopt onze informatie dat volledig gebruik voor alle taken afhankelijk is van de te ontwikkelen software en dat dat pas voorzien is na 2015, als er tenminste geen problemen bij het testen van de software naar voren komen?

Dit maakte geen deel uit van ons onderzoek. We kunnen daarom niet aangeven of de genoemde constatering juist is.

43

In hoeverre is er nog sprake van samenwerking met de rekenkamers van alle andere participerende landen in het JSF-project? Daarover heeft de Algemene Rekenkamer toch eerder hoopvolle verwachtingen uitgesproken?

Er is sprake van een levendige samenwerking tussen rekenkamers. In september 2007 heeft in Oslo de derde internationale JSF-conferentie tussen de rekenkamers van partnerlanden plaatsgevonden. Naast de Algemene Rekenkamer waren vertegenwoordigers van de rekenkamers van Noorwegen (voorzitter), Verenigde Staten, Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Canada aanwezig. Voor het eerst was ook de Italiaanse Rekenkamer vertegenwoordigd. De vertegenwoordigers van de Australische en de Turkse Rekenkamer konden deze conferentie niet bijwonen, maar worden wel op de hoogte gehouden.

Wij hebben tijdens de conferentie informatie uitgewisseld met de andere rekenkamers over de stand van zaken rond de besluitvorming over de eventuele aanschaf van de JSF in de deelnemende landen. Wij hebben het kostenoverzicht zoals opgenomen in bijlage I van het monitoringsrapport 2007 gepresenteerd en toegelicht. Hieruit kwam naar voren dat de Algemene Rekenkamer een van de voorlopers is op het gebied van JSF-monitoring.

Ten slotte heeft de Amerikaanse Rekenkamer (Government Accountability Office, GAO) een presentatie gegeven over haar auditsystematiek rond de JSF. Er zijn waardevolle stappen gezet om te komen tot een verdere samenwerking met andere rekenkamers in de toekomst. Ook zijn mogelijkheden voor gezamenlijke auditactiviteiten besproken.

Noorwegen, Denemarken en Canada verwachten in 2010 of eerder een beslissing te nemen over de definitieve keuze voor de JSF of voor een ander toestel.

In september 2008 zullen wij opnieuw deelnemen aan de internationale JSF-conferentie van rekenkamers.

44

De Algemene Rekenkamer geeft aan dat bij een horizontale lijnprijsmethodiek de uiteindelijke stuksprijs van de JSF niet bekend zal zijn op het moment dat wordt besloten om de JSF aan te schaffen? Ligt deze stelling niet voor de hand aangezien latere bestellingen de prijs nog zouden kunnen drukken? Hoe groot zijn de marges in dat verband? Hoe kan dan toch een volledig beeld worden gegeven van de definitieve stuksprijs bij mogelijke verwerving en de eventuele uiteindelijke contracten?

Deze stelling ligt voor de hand, maar wij achten het van belang dat de Tweede Kamer hiervan op de hoogte is. Daarom hebben wij ervoor gekozen om dit expliciet in het monitoringsrapport te vermelden.

De exacte marges zijn afhankelijk van de invulling van de variabelen die samenhangen met een horizontale lijnprijsmethodiek door de deelnemende landen, zoals de omvang van de productiereeks en de wijze van administratieve afhandeling. Een volledig beeld van de definitieve stuksprijs kunnen wij daarom niet geven.

In zijn reactie op ons rapport (bladzijde 15) geeft de minister van Defensie aan dat bij mogelijke verwerving en eventuele uiteindelijke contractering van de JSF een volledig beeld zal bestaan van de definitieve stuksprijs.